

УДК 792.54: «18/19»(477)

I. M. IZVARINA

ЛИСЕНКОВА ДОБА УКРАЇНСЬКОГО ОПЕРНОГО МИСТЕЦТВА

У статті розглянуто проблему становлення українського оперного мистецтва у творчості видатного композитора М.Лисенка. Висвітлено особливості створення й сценічного життя його оперних творів.

Ключові слова: українське оперне мистецтво, лисенковий період українського оперного мистецтва.

E. H. IZVARINA

ЛЫСЕНКОВСКИЙ ПЕРИОД УКРАИНСКОГО ОПЕРНОГО ИСКУССТВА

В статье рассматривается проблема становления украинского оперного искусства в творчестве выдающегося композитора Н.Лысенко. Освещаются особенности создания и сценической жизни его оперных произведений.

Ключевые слова: украинское оперное искусство, лысенковский период украинского оперного искусства.

E. M. IZVARINA

M.LYSENKO'S PERIOD IN THE UKRAINIAN OPERA'S ART

There are considered the problem of the influence of M.Lysenko on forming of Ukrainian opera's art; to lighting peculiarity creation and life of his operas.

Key words: Ukrainian opera's art, period of M.Lysenko's Ukrainian opera's art.

М.Лисенко увійшов в історію українського музичного мистецтва як фундатор національної композиторської школи, засновник національного оперного мистецтва. «Лисенкова доба» хронологічно припадає на другу половину XIX ст., коли дія заборон царських указів 1863 та 1876 рр. була послаблена. Композитор, звернувшись до тих самих сюжетів М.Гоголя, що й П.Сокальський, мав значний успіх саме на Батьківщині. Лисенкові судилося стати фундатором українського оперного мистецтва, хоча за часом створення його провідних творів він поступається П.Сокальському. Як і П.Сокальський, М.Лисенко звернувся до творів М.Гоголя, продовжуючи оперну гоголіану. «Оперний» період творчості М.Лисенка охоплює межі 1866-1912 рр. За цей час створені опери, різні за жанрами та ідейною спрямованістю.

Творчість М.Лисенка завжди викликала постійний інтерес дослідників. Так, у різні часи до його композиторського доробку звертались А.Ольховський, Л.Архимович, М.Гордійчук, О.Шреер-Ткаченко, В.Чаговець, Д.Ревуцький, Л.Корній, Л.Яросевич, І.Сікорська, Н.Толошняк, О.Ізваріна.

Актуальність звернення до проблеми лисенкового періоду в історії української музики полягає у висвітленні формування оперного мистецтва у творчості композитора.

Мета статті – висвітлити особливості створення й сценічного життя оперних творів композитора.

Перші спроби лисенкового «оперного пера» належать до 1864 р., коли він захоплюється сюжетом О.Стороженка з української історії («Гаркуша» на лібрето М.Старицького). Відтоді М.Старицький стає чи не єдиним лібретистом і постійним режисером опер М.Лисенка. Саме завдяки їх творчій співдружності з'явилися «Гарас Бульба», «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Гаркуша», «Чономорці», «Андріашіада».

М.Лисенко та М.Старицький прагнули створити національну історико-героїчну народну музичну драму, якою врешті-решт і стала опера на сюжет М.Гоголя «Тарас Бульба». Проте на шляху до неї була ще одна невдала спроба – незавершена опера «Маруся Богуславка» на лібрето І.Нечуй-Левицького.

Після цих спроб М.Лисенко і М.Старицький звертаються до комічних і сатиричних сюжетів. Сучасні події в громадському житті Києва підказали сюжет, який став основою опери-памфлета «Андріашіада» (1866). Характеристика персонажів ґрунтувалася на використанні відомих фрагментів з популярних опер («Трубадур», «Травіата», «Ернані») та побутових романсів.

Пізніше, вже у зрілій творчості, М.Лисенко знову звернеться до сатиричного сюжету. На цей раз це буде «Енеїда» (1911) на сюжет І.Котляревського (лібрето М.Садовського), яку композитор визначить як «оперу-сатиру» на самодержавство, де в сцені на Олімпі езоповою мовою осміянно підлягла верхівка влади на чолі з царем. «Енеїда» залишається майже єдиним твором оперного мистецтва, який належить до політичної сатири, висловленої засобами музичного театру. Опера була завершена влітку 1911 р., і вже 23 листопада цього ж року відбулася її прем'єра у виконанні трупи М.Садовського у Києві. В наш час «Енеїда» відома в інструментовці Б.Лятошинського.

Оперета «Чорноморці» (1872) створена М.Лисенком на лібрето М.Старицького за п'єсою Я.Кухаренка «Чорноморський побут на Кубані». Саме в цьому творі М.Лисенко запровадив хорову обробку пісні «Засвітали козаченьки», яка пізніше була введена редакторами Л.Ревуцьким і Б.Лятошинським до опери «Тарас Бульба», де вона й здобула неабияку популярність.

Наступними сюжетами для опер М.Лисенка стали повісті М.Гоголя з «Вечорів на хуторі біля Диканьки» – «Різдвяна ніч» та «Утоплена». Обидві створювались майже водночас і мали по три редакції. Лібретистом обох творів українського оперного мистецтва виступив М.Старицький. Перші редакції представляли собою оперети («Утоплена» – 1872, «Різдвяна ніч» – 1873). Другий варіант обох творів здійснився у 1882 р., а третя редакція представляла вже зрілі опери (обидві – 1883). «Різдвяна ніч» визначена композитором як лірико-комічна опера, «Утоплена» – як лірико-фантастична.

Розробляючи сценарій опери «Різдвяна ніч», М.Лисенко і М.Старицький посилили жанрово-побутові елементи, збільшили обрядові сцени, ввели нові персонажі (Одарку, Марусю, Катрю, Грицька). Проте викинули з сюжету фантастичні епізоди (чаклунство Солохи і Пацюка, політ Вакули на чорті). Це дозволило перевести всі події сюжету у побутову площину і позбавило твір тієї таємничості й містичності, яка була притаманна йому у першоджерелі – повісті М.Гоголя. Прем'єрна вистава пройшла у Харкові 27 січня 1883 р. під керівництвом режисера А.Пальчинського, диригентом виступив Емануель. Партії виконували Медведєв (Вакула), Яниковська (Оксана), Мельников (Чуб), Родіон (Дяк), Леонов (Грицько). Виходячи зі значної насиченості опери народно-обрядовими сценами, зокрема сценами колядування, опера здобула назву «опера-колядка».

Опера «Утоплена» створена у 1883-1884 рр. на лібрето М.Старицького. З великим успіхом «Утоплена» ставилася музично-драматичними трупами М.Старицького та М.Садовського. В драматургії опери простежуються тісні зв'язки з традиціями українського музичного театру: музичні номери чергуються з розмовними діалогами. І в цій опері лібретист позбавляється фантастичних сцен, переводячи дію у більш спрощену, побутову, реальність. Так, сцена Левка з Панночкою і русалками подана у вигляді «чарівного сну» парубка, а історія із запискою одержує суто побутове вирішення.

У 1884 р. прем'єра опери пройшла в Одесі за участю трупи М.Старицького, весною 1885 р. прем'єра «Утопленої» відбулася у Харківському оперному театрі також з трупою М.Старицького. У виставі брали участь найкращі артисти: М.Заньковецька, М.Садовська-Барілотті, М.Садовський, М.Кропивницький, П.Саксаганський. Диригував спектаклем М.Лисенко. У 1887 р. вистава пройшла у Москві, куди трупа М.Старицького приїздила на гастролі. Клавір опери вийшов друком 1885 р. в Одесі, 1901 р. – у Києві. Сьогодні існує редакція і оркестровка цієї опери М.Вериківським.

Найвищим досягненням творчого генію М.Лисенка стала опера «Тарас Бульба» (1880-1890), національна героїко-патріотична опера. Композитор тривалий час працював над нею, постійно вдосконалюючи твір. Лібрето «Тараса Бульби» настільки переопрацьоване М.Старицьким, що можна говорити про створення опери за мотивами однойменної повісті М.Гоголя. Зокрема, так само сталося з «Виновою кралею» Чайковського-Пушкіна, «Кармен» Бізе-Меріме. У лібрето опери героїзація сюжету повісті М.Гоголя була замінена лінією особистих почуттів Андрія і Марильці. Це позбавило лібрето певної драматургічної цілісності.

П.Чайковський та М.Римський-Корсаков схвально відгукнулись на цю роботу М.Лисенка й обіцяли свою допомогу у постановці опери на столичній сцені. Про інтенсивну підготовку до постановки опери у Петербургу свідчить рукописна партитура опери, де рукою композитора зроблені авторські ремарки і пояснення до кожної дії твору (російською мовою). У партитурі міститься і лібрето опери, також російською. Там само вписані й імена можливих виконавців за дійовими особами: Тарас – Стравинський (Серебряков), Остап – Яковлев, Андрій – Фігнер, Настя – Славіна, Восвода – Чернов, Марильця – М.Фігнер, Татарка – Пальц, Кобзар – Васильєв III, Кошовий – Серебряков. Як зазначає В.Чаговець, наведені прізвища належать співакам Маріїнського оперного театру [3, с. 18]. Проте плани щодо столичної постановки не були реалізовані за життя композитора.

Згодом неодноразово планувалися вистави «Тараса Бульби» у Київському (1917, 1923) та Харківському оперних театрах (1923), але жодного разу справа до постановки так і не дійшла.

Вперше «Тарас Бульба» побачив світло рампи лише 3 жовтня 1924 р. у Харківському оперному театрі, який тоді очолював А.Кудрін. Режисером першої постановки був М.Богомолів, диригентом – Л.Штейнберг. Художнє оформлення здійснив О.Петренко. Оперні партії в спектаклі виконували П.Цесевич (Тарас), Г.Лукашевич (Настя), В.Любченко (Остап), В.Войтенко (Андрій), М.Баратова (Марильця), Чишко (Кобзар). Протягом сезону 1924-1925 рр. опера ставилася понад десять разів.

Можна було сподіватись на значний резонанс у пресі стосовно прем'єри й подальших вистав української опери, проте постановка «Тараса Бульби» не викликала тієї зацікавленості, на яку сподівались мистецькі кола. Відгуки на виставу були різнобічні: як позитивні, так і негативні. Позитивну оцінку дав Г.Хоткевич у статті «Тарас Бульба». Опера М.Лисенка, який з гіркотою констатував, що «виставлялася у нас перший раз українська опера – і пройшло це якось непомітно. Неначе се таке вже буденне явище, так багато у нас опер і так часто вони ставляться, що аж обридли» [4, с. 209]. Негативні відгуки поступили від Б.Яновського і С.Футурянського. Головне питання, об яке «ламалися списи» музичних критиків, полягало у визначенні цінності «Тараса Бульби» для української музики. Обидва критики звернулись до того факту, що опера ставилася в оркестровці диригента спектаклю Л.Штейнберга. Відомості про це вони почерпнули з афіші. Це ще більше налаштувало їх проти опери та її творця. Необхідно зауважити, що М.Лисенко створив повну оркестровку своєї опери. Деякі номери з опери виконувались на ювілейному концерті 18 лютого 1904 р. у Петербурзі: М.Чупринников співав Каватину Андрія у супроводі симфонічного оркестру під керівництвом С.Заремби. Дійсно, у 1918 р. оркестрову партитуру «Тараса Бульби» було передано Л.Штейнбергу для редагування. Він переписав партитуру, здійснивши деякі технічні виправлення та додав до складу оркестру партію труби. Отже, Л.Штейнберг партитуру не оркестрував.

Критика суворо поставилася до вистави, вимагаючи від неї виконання важливого на той час завдання створення української опери як такої. Однак цього статися не могло, оскільки не була розв'язана ціла низка питань економічного та кадрового характеру.

Попри всі складності перших кроків на сцені опера жила доволі насиченим життям. Так, 15 жовтня 1927 р. «Тарас Бульба» поставлений на сцені Київського оперного театру. Режисером-постановником став Г.Юра. Опера мала великий успіх. Журнал «Нове мистецтво» дав схвальну рецензію, у якій зазначалося, що «постановка опери ... безумовно великий крок уперед щодо перетворення «українізованої» опери в справжню українську оперу ...». Вистава «Тараса Бульби» – це важливий етап в історії української музичної культури. Це перша досить

вдала спроба дати справжню українську оперу, що її зміст та музика органічно зв'язані з побутом та художнім вихованням українського народу» [5, с. 4].

Харківська опера знову звернулася до «Тараса Бульби» у 1928 р., здійснивши постановку 25 лютого. Режисером був С.Каргальський, художником – А.Петрицький, диригентом – А.Ружницький. Преса дала схвальні відгуки.

Державний пересувний український оперний театр відкрив сезон 16 жовтня 1928 р. у Полтаві оперою «Тарас Бульба» з режисурою Юнгвальд-Хількевича. Художником був І.Курочка-Армашевський, диригентом – В.Йориш. Проте преса до вистави поставилася негативно.

Одеська опера відкрила театральний сезон 1928-1929 рр. також оперою «Тарас Бульба». Отже, «Тарас Бульба» вийшов на всі великі сцени тогочасної України. Проте над оперою постійно здійснювалися сценічні, драматургічні, музичні та інші експерименти: режисери, покладаючись на власний смак, скорочували, змінювали, подовжували оперу, виправдовуючи свої дії прагненням наблизити оперний твір до сучасності.

З ініціативи Київського оперного театру і за розпорядженням Наркомосвіти було вирішено здійснити нову редакцію «Тараса Бульби». Цю працю доручили Л.Ревуцькому, Б.Лятошинському та М.Рильському. В роботі брали участь також диригент Київської опери В.Дранишников і режисер-постановник І.Лапицький. За необхідне вважалося виправлення технічних помилок, внесення певних корективів сюжетної лінії, скорочення довгот задля більшої єдності драматургії, поглиблення психологічного відображення головних персонажів, сконцентрування уваги на показі народної героїки.

Прем'єра цієї редакції відбулася у Київському оперному театрі 27 жовтня 1937 р. Після кількох вистав «Тараса Бульби» театр виїхав на гастролі до Ленінграда, де 20 травня цього ж року відбулася друга прем'єра. Преса відзначила як досягнення саму постановку і майстерність виконання, так і певні хибі твору, зокрема прагнення редакторів відобразити в опері всі події повісті М.Гоголя. Проте опера як жанр не здатна цього зробити.

З 1937 р. по 1955 р. над партитурою «Тараса» продовжували працювати відомі композитори Л.Ревуцький (редагування) та Б.Лятошинський (оркестровка). Літературне лібрето редагував поет М.Рильський, який відкинув певні вади лібрето М.Старицького, спрямував увагу на героїку. Л.Ревуцький зробив деякі композиційні перестановки, написав на музичному матеріалі автора кілька нових епізодів, а також героїчну увертюру до опери. Б.Лятошинський намагався відбити авторський задум засобами сучасного симфонічного оркестру. Прем'єра нової, досконалої редакції «Тараса Бульби» відбулася 27 березня 1955 р. у Київській опері. В цій редакції опера ставиться й дотепер. Неперевершені образи Тараса і Насті створили видатні українські оперні співаки І.Паторжинський та М.Литвиненко-Вольгемут.

Особливе місце в творчості композитора посідає «Наталка Полтавка» (1899) – малоросійська опера І.Котляревського, музику до якої оркестрував і упорядкував М.Лисенко. Багато композиторів і до М.Лисенка, і після нього обробляли музику до цієї п'єси, але його редакція виявилася неперевершеною. Дослідниця історії української класичної опери Л.Архимович зазначала, що своєю працею «композитор звільнив «Наталку» від псевдонародних нашарувань, якими вона обросла протягом багаторічних подорожувань по провінційних сценах, розкрив усі виражальні можливості – музичні і драматургічні – української народної пісні, виніс народну музику на оперну сцену, надав їй високо професійної художньої обробки» [1, с. 202].

Незважаючи на величезну художню цінність музики М.Лисенка, зробити власну редакцію музики до цієї невмирущої п'єси, «п'єси на віки», прагнули композитори і в подальші роки. Так, 1919 р. був надрукований клавір, що належав композитору О.Горілому, свій варіант бачення музики представили В.Йориш (1936) та В.Костенко (1935). Проте пізніші редакції успіху не мали. На серйозне вивчення заслуговує лише музична версія В.Костенка.

У 1926 р. «Наталка Полтавка» йшла на сцені Харківської опери за участю відомих українських співаків: М.Литвиненко-Вольгемут (Наталка), П.Саксаганського (Виборний), І.Мар'яненка (Микола), Г.Борисоглібської (Терпилиха), І.Овдієнка (Петро).

У 1936 р. вистава йшла у Київській опері за редакцією В.Йориша і в Харківській опері у редакції В.Костенка. Останній здійснив нову оркестровку та зробив текстові додатки [2].

Наприкінці 80 – початку 90-х рр. XIX ст. М.Лисенко створює новий жанр українського оперного мистецтва: дитячу оперу. Причому це була не тільки опера для дитячої аудиторії, а й опера, яка виконувалась силами артистів-дітлахів. Дитячих опер у Лисенка три: «Коза-Дереза» (1888), «Пан Коцький» (1891), «Зима і Весна» (1892). Розраховані вони на дітей різного віку. Композитор, працюючи над «оперками», як він їх сам називав, орієнтувався насамперед на власних дітей. Виконували опери в приватних будинках (у Лисенка та професора Луцицького) саме силами дітей. Цими творами композитор прагнув простою музичною мовою і цікавими сюжетами залучити дітей і підлітків до оперного мистецтва через їхнє власне «входження» в оперу завдяки виконанню ними оперних партій.

М.Лисенко є творцем камерного напряму українського оперного мистецтва. Серед творів камерного плану драматичні сцени «Сафо» (1898-1900) та «Ноктюрн» (1912) – одноактна опера-мініатюра, «опера-хвилинка» (Лисенко). Обидві опери написані на лібрето Л.Старицької-Черняхівської.

Драматичні сцени «Сафо» складаються з 12 номерів (хори, арії, дуети, мелодекламації). Персонажі нечисленні – давньогрецька поетеса Сафо, Фаон, Іринія, молодий грек. Інтрига міститься у розкритті теми кохання Сафо до Фаона, чому і слугує драматургія твору. Безпосереднього зіткнення дійових осіб у творі немає.

У «Ноктюрні» автор відтворює «старосвітське життя» через атмосферу салонного музичного побуту дворянських садиб першої половини XIX ст. «Ноктюрн» – це одноактний твір на фантастичний сюжет. За життя композитора опера не виставлялася. Прем'єра відбулася вже після смерті М.Лисенка на сцені клубу «Родина». Вона йшла у супроводі роялів, адже партитури опери не існувало. На межі 1913-1914 рр. «Ноктюрн» чотири рази ставився у Київському міському театрі в оркестровці артиста оркестру Ф.Воячека. Оперні партії виконували Файнберг-Горська (Панна), Бурська (Вакханка), Коссарт (Офіцер), Ліскова і Кирієвська (Цвіркуни). Диригував оперним спектаклем Позен, балетмейстером був Романовський. Проте через невдалу оркестровку оперу невдовзі було знято з репертуару. Згодом були здійснені ще дві оркестровки: у 1919-1920 рр. – Я.Степовим, а у 30-ті роки – С.Людкевичем.

Таким чином, в творчості М.Лисенка був закладений фундамент національного українського оперного мистецтва. Ним вперше введені в український музичний театр опери ліричного, побутового, лірико-фантастичного жанру, опера-сатира, опера-політичний памфлет, опера-колядка, опера-хвилинка, дитяча опера. Остаточно сформувались жанри народно-побутової опери та історико-героїчної народної музичної драми. Його оперним творам властиві композиторська майстерність, що виявилася в розвитку драматургії творів та органічному поєднанні музики і сценічної дії, а також реалізм в передачі образів персонажів завдяки глибокому розумінню народної музичної творчості.

Сценічна доля оперного доробку М.Лисенка склалася вдало порівняно з долею опер композиторів-попередників і сучасників, адже майже всі його твори були поставлені. І, що найважливіше, поставлені саме в Україні. Жодна опера М.Лисенка не побачила світла рампи «великої» столичної сцени. В Україні ж його оперні твори ставилися українськими музично-драматичними труппами (М.Старицького, М.Садовського). Розраховані на національного глядача, опери М.Лисенка знайшли шлях до народного серця і завжди користувались заслуженим успіхом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архимович Л.Б. Українська класична опера. Історичний нарис /Л.Архимович. [Заг. ред. В.Довженка]. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1957. – 311 с.
2. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України. – Ф.328. Костенко В.Г. 1914-1989, оп.1. Програма опери «Наталка Полтавка», од. зб. 46, док. 3.
3. Чаговець В. М.В.Лисенко /В.Чаговець. – К.: Мистецтво, 1949. – 35 с.
4. Хоткевич Г. «Тарас Бульба» – опера М.Лисенка // Червоний шлях. – 1924. – №11-12. – С. 209.
5. Якубовський С. Перший місяць роботи в Київському театрі // Нове мистецтво. – 1927. – №25. – С. 4